

Т. Товкайло, Л. Довбня,

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький

ПОЗИЦІЯ КІНЦЕВОГО ФОРМАНТА -ИК ТА ЙОГО ПОХІДНИХ ЩОДО СЛОВЕСНОГО НАГОЛОСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті робиться спроба описати акцентні позиції кінцевих іменникових формантів сучасної української мови на матеріалі лексем чоловічого роду. Зауважується, що такі морфеми здебільшого віддають перевагу двом наголосовим позиціям: самі перебувають під наголосом або стоять за наголошеним складом. Об'єктом дослідження є український іменниковий суфікс -ик та його похідні: -ник, -льник, -івник, -овник, -еник. У мовознавстві до визначення статусу зазначених суфіксів існують різні підходи, які були враховані авторами під час аналізу вказаних формантів, що дало підставу висловити припущення щодо статусу самої інваріантної морфеми.

Ключові слова: формант, морфема, позиція, склад, наголос, дериватологія, іменник.

В статті здійснюється спроба описати акцентні позиції кінцевих формантів іменникового сучасного українського мови на матеріалі лексем чоловічого роду. Зазначається, що такі морфеми в основному віддають перевагу двом ударним позиціям: або самі знаходяться під ударом, або стоять за ударним складом. Об'єктом дослідження є український суфікс -ик і його похідні: -ник, -льник, -івник, -овник, -еник. В лінгвістиці є різні підходи до визначення статусу вказаних суфіксів, які були враховані авторами при аналізі вказаних формантів, що дало підставу висловити припущення щодо статусу самої інваріантної морфеми.

Ключевые слова: формант, морфема, позиция, слог, ударение, дериватология, имя существительное.

In the article we try to describe accent positions of the end noun formants of modern Ukrainian language on the basis of the lexemes in the masculine gender. It is noted that such morpheme mainly choose two stress positions: they are under stress or they follow the stressed syllable. The object of research is a Ukrainian noun suffix -ик and its derivatives: -ник, -льник, -івник, -овник, -еник. There are different approaches to the definition of the status of these suffixes in linguistics that have been taken into consideration by the authors in the analysis of these formants that gave grounds to make assumptions on the status of the invariant morpheme.

Keywords: formant, morpheme, position, syllable, stress, derivatology, noun.

За останні десятиліття в мовознавстві утвердилася думка про вільний словесний наголос у східнослов'янських мовах та про залежність між морфемною будовою слова та наголосовими характеристиками суфіксів. У цьому аспекті дослідження акцентних характеристик прикметникових суфіксів уперше здійснила Н. Ф. Клименко [3], яка довела, що їм властива максимальна кількість позицій (5) щодо словесного наголосу. У поданій статті за її методикою робиться опис кінцевих іменникових суфіксів стосовно словесного наголосу.

Об'єктом дослідження є акцентуаційні особливості іменникового суфікса -ик та його похідних -ник, -льник, -івник, -овник, -еник.

Матеріал для дослідження взято з «Інверсійного словника української мови» [2], з якого виписані всі слова з цими суфіксами. За словником наголосів української літературної мови М. І. Погрібного уточнюємо наголос у слові. Поділ слова з даними суфіксами на морфеми подається за словником-довідником І. Т. Яценка [7]. Оскільки акцентні характеристики слів за різними словниками можуть мати розбіжності, перевіряємо наголос аналізованих слів ще й за тлумачним одинадцятитомним словником [6].

Мета дослідження – описати акцентні характеристики суфіксів.

У сучасній українській мові суфікс -ик багатозначний та омонімічний. необхідно розрізнявати три омонімічні суфікси -ик: -ик¹ /на/пліч/н/ик/, -ик² /кón/ик/ та -ик³ /кібернét/ик/. На виняткову продуктивність та багатозначність суфікса -ик¹ вказує М. А. Жовтобрюх: «На базі суфікса -ик шляхом перерозкладу прикметникових, дієприкметникових та іменникових основ виникає виняткової продуктивності суфікс -ник» [1].

Суфікс -ик¹ (з похідними) позначає осіб, тварин, предмети, рослини. Визначальною структурною рисою є його позиція після елементів -н, -ен, -ан, -ян, -ів, -ов, що належать твірним основам з ознаковою семантикою: *дека́д/н/ик, з/губ/н/ик, картопл/я́н/ик, криш/е́н/ик, срібл/я́н/ик, тан/е́ч/н/ик, фурго́н/н/ик, щодéн/н/ик.*

Омонімічний до попереднього суфікса -ик² зі значенням демінутивності, часто супроводжуваним ще й відтінком пестливості, може стояти відразу після кореня та інших суфіксів: *гно́м/ик, до́м/ик, жба́н/ик, ко́н/ик, ло́м/ик, о́гн/ик, пі́вн/ик.* Іноді цей суфікс втрачає згадані словотвірні значення й тоді в нього підкреслено лише предметність: *пря́н/ик.*

Омонімічний запозичений суфікс -ик/-ік здебільшого позначає осіб за науковою та професійною діяльністю (*акаде́м/ік, біо/хі́м/ік, гео/ботáн/ік, канóн/ік*) і рідко предмети (*дере́в/опла́ст/ик, ела́ст/ик, пла́ст/ик*) та речовини (*анти/біо́т/м/ик, наркóт/ик*).

Наголосова характеристика суфіксів встановлюється відносно словесного наголосу [5]. Відомо, що останній визначається при складоподілі. Часто межі морфемного поділу і складоподілу не збігаються. Проте в даному випадку це не відіграє суттєвої ролі, оскільки найважливішою є констатація місця наголосу в слові та позиція суфікса щодо нього. З цієї ж причини не беруться до уваги відмінності в головному та другорядному наголосах складного слова.

Аналіз матеріалу здійснюємо за такою схемою:

1) розбиваємо кожне слово на склади, морфеми і протиставляємо наголоси;

- 2) уточнюємо, просте чи складне дане слово й водночас вказуємо на кількість складів у ньому;
- 3) фіксуємо позицію суфікса щодо словесного наголосу за допомогою таких ознак: а) стоїть відразу після наголошеного складу; б) розташований через один, два, ..., n складів після наголошеного; в) є наголошеним;
- 4) вказуємо, яка з цих позицій є найбільш характерною для суфікса, отже, найбільш частотною в словах із даною морфемою;
- 5) перевіряємо, чи можливий у словах з аналізованими суфіксами паралельний наголос;
- 6) простежуємо, чи залежить акцентна характеристика морфем від довжини слова, що вимірюється кількістю складів у ньому, від належності його до простих (з одним) чи складних (з кількома) коренями;
- 7) зіставляємо акцентні характеристики суфікса **-ик** та похідних від нього суфіксів.

Існують різні підходи до визначення статусу суфікса **-ик**¹. Так, згідно з думкою вченого Зденека Ф. Оліверіуса [4], суфікс **-ик** виступає не в ускладненому (за прийнятим нами тлумаченням) вигляді, а як низка окремих суфіксів, особливо в межах морфемного аналізу: **-н, -ик, -ник, -еник**.

«Конкретні значення цих чотирьох елементів заважають їх звести в одну морфему» [4], – зазначає вчений.

В інших працях із дериватології зустрічаємо інше трактування даної проблеми: **-ик, -ник, -еник** вважаються складниками однієї афіксальної морфemi, наділеної однією словотвірною функцією [1]. Вивчаючи акцентуаційні характеристики суфікса **-ик**¹ та похідних від нього суфіксів, вважаємо за необхідне застосувати диференційований підхід до аналізу самого суфікса та вторинних похідних від нього суфіксів. Іншими словами, здійснюємо аналіз позицій кожного з них відносно словесного наголосу. Це уможливить порівняння первинного і вторинного суфіксів за акцентними ознаками, дасть змогу уточнити питання про статус самої інваріантної морфemi. Позицію аналізованої морфemi щодо наголосу можна зобразити схематично, відзначаючи склад під наголосом і позицію суфікса щодо нього. Коли в слові даний суфікс комплексний, його компоненти відділяються скісною лінією. Так, у слові *торпéдник* наголосова позиція суфікса **-ик**¹ характеризується схематично як: **́н/ик**, тобто відразу після наголошеного складу. Суфіксові **-ик**¹ властиві такі позиції:

1) ненаголошений суфікс **-ик**¹ може стояти після **-н**, що йде безпосередньо після наголошеного складу: **́н/ик** (800 одиниць): *асфа́льт/н/ик, галантере́й/н/ик, торпéд/н/ик, порóм/н/ик, фурго́н/н/ик, фанéр/н/ик, шийль/н/ик, що/квартáль/н/ик*;

2) суфікс **-ик**¹ перебуває під наголосом (78 слів зі схемою **́н/́ик**: *гірн/́ик, двій/н/́ик, коліс/н/́ик, комір/н/́ик, корін/н/́ик, муч/н/́ик, штаб/н/́ик*);

3) ненаголошений суфікс **-ик** стоїть через один склад після наголошеного (67 слів зі схемою **́́н/ик**: *бúд/оч/н/ик, ву́л/ич/н/ик, ре/генер/áт/ор/н/ик, тролéй/бус/н/ик, шві́д/кіс/н/ик*);

4) або через два склади **́́́н/ик**: *ві/уч/ен/ик, хім/о/род/н/ик*.

Матеріал показує, що найпоширенішою акцентною ознакою суфікса **-ик**¹ є його позиція після наголошеного складу.

Водночас виявлено дванадцять слів із суфіксом **-ик**¹, що мають паралельний наголос. Позиція суфікса **-ик**¹ у цих словах визначається схемою **́́н/ик**. Як бачимо, в одному слові реалізовано першу та другу наголосові характеристики (десять слів): *во́д/н/́ик, мандр/ів/н/́ик, мед/я́н/́ик, те́м/н/́ик, під/рив/н/́ик* та ін. У двох словах спостерігаємо схему **́́́н/ик**, у якій поєднані перша й третя позиції: *за/всі́д/н/ик, с/ні/ва́/н/ик*. Можливо, у такому співіснуванні найбільш характерної й часто реалізованої ознаки суфікса **-ик**¹ (відразу після наголошеного складу) та інших його ознак виявляється тенденція до вирівнювання наголосу в літературній мові. Простежимо, чи змінюється акцентна позиція суфікса **-ик**¹ залежно від того, після яких елементів він стоїть (**-ен, -ан, -ян, -отн, -изн...**, див табл.). Варто зазначити, що похідні іменники з суфіксом **-ик**¹ є віддієслівними й відприкметниковими утвореннями.

Зведена таблиця акцентних позицій суфікса **-ик**

	-н	н/ик 800	-ик 78	н/ик 68	н/ик 1	матрац/н/ик дв/ій/ник
-ен		11	1	12	1	криш/ен/ик уч/ен/ик
-ан		4	1	0	0	вбірж/ан/ик піщ/ан/ик
-ян		6	12	4	0	вод/ян/ик картопл/ян/ик
-енн		3	0	0	0	с/мир/енн/ик спас/енн/ик
-отн		1	0	0	0	цинг/отн/ик
-изн		1	0	0	0	спів/віт/чин/ик
ів н/ик		0	32	1	0	руй/н/ів/н/ик
ав н/ик		1	0	0	0	кров/ав/н/ик
відієсл. при- кметник льник		229	0	15	0	утож/и/льн/ик м'я/льн/ик

Омонімічному суфіксові **-ик**² із зменшено-пестливим значенням властиві такі позиції:

1) у 25 словах ненаголошений суфікс **-ик**² стоїть після ненаголошеного складу (після кореневої морфemi) **́ик**: *ло́м/ик, ко́н/ик, со́м/ик, то́м/ик, фі́льм/ик, шра́м/ик, што́рм/ик* та ін. ;

2) у двох словах **-ик²** наголошений (́**ик**): *кум/і́к, огн/і́к*. Похідні із суфіксом **-ик²** утворюються лише від іменників.

Омонімічний запозичений суфікс **-ик³/-ік** має свої акцентні характеристики. Загальна кількість відіменникових слів із ним становить 156 одиниць:

1) у 155 словах суфікс **-ик³/-ік** стоїть після наголошеного складу (́**ик/ік**): *астро/фіз/і́к, діабét/і́к, лун/а́т/і́к, кібернét/і́к, романт/і́к, сéпт/і́к, статіст/і́к, хрón/і́к, хім/і́к*;

2) в одному слові *сретік* цей суфікс є наголошеним. Як бачимо, найбільш характерною для омонімічних суфіксів (**-ик¹**, **-ик²**, **-ик³**) є їх позиція після наголошеного складу. Варто зазначити, що різна кількість складів у слові не впливає на акцентні характеристики аналізованих суфіксів. Порівняємо для прикладу слова з різною складовою довжиною від двох до семи, що мають схеми наголосу ́**ик**: *з/зуб/н/і́к, за/стун/н/і́к, динам/і́т/н/і́к, вул/е/вод/ді́ль/н/і́к, вел/і́к/о/розу́м/н/і́к, пере/хрес/ні/о/за/ті́ль/н/і́к*.

З наведених прикладів видно також, що акцентні характеристики суфіксів **-ик¹**, **-ик²**, **-ик³/ік** не залежать від того, до якого різновиду слів належить похідне – до простих чи кількокореневих складних.

У матеріалі дослідження значну кількість становлять слова із суфіксом **-ник**. Це 886 одиниць. Йому властиві такі акцентні позиції:

1) **-ник** стоїть після наголошеного складу – 631 одиниця. Схема прочитується в такий спосіб: ́**ник**: *за/да́ч/ні́к, лоб/о/зрі/і́/ні́к, могі́ль/ні́к, одн/о/фамі́ль/ні́к, пневм/о/проб/і́/ні́к* та ін. ;

2) даний суфікс наголошений (́**ник**) – 103 слова: *душ/ні́к, крам/ні́к, пред/став/ні́к, про/від/ні́к, чагар/ні́к* та ін. ;

3) розташовані через склад до наголошеного (́́**ник**) 43 одиниці: *вулкан/із/а́т/ор/ні́к, дв/а/дцят/и/п'ят/и/ті́сяч/ні́к, чорн/о/сорóч/еч/ні́к* або через два склади до наголошеного (́́́**ник**) два слова: *анці́/болот/ні́к, пі́порот/ні́к* та ін.

Зауважимо, що найважливішою акцентною позицією суфікса **-ник**, як і суфіксів **-ик^{1,2,3}**, є його позиція після наголошеного складу. У 886 словах зустрічається **-ник**, що стоїть після морфем **-ів-**, або **-ов-**.

Спробуємо простежити, чи змінюють останні наголосову характеристику суфікса **-ник**. невелику за кількістю групу становлять слова із складним суфіксом **-ів/нік**. Це 64 одиниці, що займають такі акцентні позиції:

1) даний суфікс **-ник** наголошений (́**нік**) – 60 слів: *віри/ів/ні́к, госп/прац/ів/ні́к, коч/ів/ні́к, машин/о/буд/ів/ні́к* та ін. ;

2) суфікс **-нік** стоїть після наголошеного складу (́**нік**) – чотири одиниці: *бариш/ів/ні́к, зам/ів/ні́к, числ/ів/ні́к, щедр/ів/ні́к*. Суфікс **-ов/нік** охоплює 27 слів, при чому акцентні позиції даного суфікса не збігаються з характеристиками суфікса **-ів/нік** щодо кількості реалізацій. У нього переважає позиція після наголошеного складу (́**нік**) у 24 словах: *за/буд/ов/ні́к, сан/ов/ні́к, труд/ов/ні́к, пере/слід/ов/ні́к, під/полк/ов/ні́к* та ін. Лише в трьох словах суфікс **-нік** наголошений (́**нік**): *віст/ов/ні́к, пол/ов/ні́к, стол/ов/ні́к*. Як бачимо, між собою акцентні позиції суфіксів **-ов/нік** та **-ів/нік** перебувають у відношенні додаткової дистрибуції. Порівняно із суфіксом **-нік**, що стоїть після інших морфем, вторинний суфікс **-ів/нік** реалізує найхарактернішу його позицію після наголошеного складу, а **-ів/нік** – його другу за кількістю реалізацій позицію – під наголосом (**-івні́к**).

Шістнадцять слів із суфіксом **-нік** мають паралельне наголошення, при якому співіснують схеми (́**нік** та ́́**нік**): *берéз/ні́к, за/ка́з/ні́к, захі́с/ні́к, не́від/ні́к, плáт/ні́к*. У двох словах реалізуються схеми ́́́**нік** та ́́́́**нік**: *бéсід/ні́к, до́від/ні́к*.

Наслідки аналізу свідчать про те, що найпродуктивнішою акцентною ознакою суфікса **-нік** є його позиція після наголошеного складу. Саме вона реалізується поряд з іншими в словах із паралельним наголосом. Зазначимо, що за матеріалами дослідження довжина слова в складах не впливає на акцентуаційну позицію суфікса **-нік**, не змінюється вона також від належності слова до простих чи складних: *стóвп/ні́к, могі́ль/ні́к, пере/смі́ш/ні́к, гранат/о/мéт/ні́к, фальш/ів/о/монéт/ні́к*.

В аналізованому матеріалі засвідчено 108 слів із вторинним суфіксом **-ль/нік**, що є віддієслівними утвореннями. Найбільш часто реалізованою ознакою його є позиція після наголошеного складу, у якому перебувають тематичні дієслівні суфікси **-а**, **-и**, **-і** (93 одиниці) ́́**ль/нік**: *с/по/від/а́/ль/ні́к, руб/і́/ль/ні́к, о/гляд/а́/ль/ні́к, об'/едн/а́/ль/ні́к, топ/і́/ль/ні́к, бол/і́/ль/ні́к, гов/і́/ль/ні́к, волод/і́/ль/ні́к* та ін. Цей суфікс стоїть через склад після наголошеного у восьми словах (́́́**ль/нік**): *ві́ш/а́/ль/ні́к, ма́з/а́/ль/ні́к, плáк/а́/ль/ні́к* та ін. В одному слові суфікс **-ль/нік** стоїть через два склади після наголошеного (́́́́**ль/нік**): *об/в'я́/зу/ва́/ль/ні́к*. Різна кількість складів у слові не впливає на акцентні характеристики й цього суфікса: *мор/і́/ль/ні́к, золот/і́/ль/ні́к, базар/увá/ль/ні́к, тил/о/на/рі́з/а́/ль/ні́к*. Завжди наголошену позицію займає ускладнений суфікс **-івні́к** (16 одиниць зі схемою (́́́**нік**): *буряк/івні́к, звір/івні́к, коз/івні́к, крол/івні́к, кур/івні́к*) та суфікс **-ов/нік** (у трьох словах, де він займає першу (одне слово) та другу акцентні позиції (два слова): *вой/овні́к, вол/овні́к, об/тил/овні́к*).

Зазначимо, що різна кількість складів у слові та належність до простих чи складних також не впливають на акцентні позиції суфіксів: *віст/івні́к, буряк/івні́к, кукурудз/івні́к*. Складний суфікс **-еник** у 10 словах займає такі акцентні позиції:

1) стоїть після наголошеного складу (́**еник**) – 6 одиниць: *без/серéбр/ени́к, крéсл/ени́к, мол/і́/тв/ени́к, срéбр/ени́к* та ін. ;

2) сам наголошений (́**еник**) – три одиниці: *ма/корж/éні́к, пух/к/éні́к, перв/о/свящ/éні́к*;

3) стоїть через склад після наголошеного (́́**еник**) – одне слово: *мол/і́/тв/ени́к*.

Як бачимо з дослідженого нами матеріалу, найважливішою акцентною позицією суфікса **-ик¹** та похідних від нього суфіксів **-нік**, **-ль/нік**, **-еник** є позиція після наголошеного складу, що засвідчена в 1560 словах. Це дозволяє висловити припущення про те, що первинні суфікси у складі вторинних (і першого **-нік**, і друго-

го ступенів **-івник**, **-овник**) зберігають свою найхарактернішу акцентологічну ознаку. Найбільша кількість наголосових позицій спостерігається в первинного суфікса **-ик¹** [4] та похідного від цього суфікса без нових вокальних звуків **-ник** [4]. У решти похідних суфіксів кількість цих позицій менша: в **-еник** – три, **-івник** – одна, **-овник** – дві. Найменш реалізованою акцентуаційною ознакою первинного суфікса **-ик¹** та вторинних від нього **-ник**, **-льник** є позиція через два склади після наголошеного (трапляється в п'яти словах). Вона зовсім не характерна для суфіксів **-івник**, **-овник**, **-еник**. Наголошення самого суфікса **-ик**, **-ник** належить до їх активних акцентних позицій, а в суфікса **-овник** вона є єдиною.

Паралельний наголос зовсім не притаманний словам із суфіксами **-ик²** та **-ик³** / **-ік**, **-івник**, **-овник**, **-еник**, проте властивий словам із суфіксами **-ик¹** та **-ник**, де їх акцентні позиції збігаються.

Порівняно з **-ик¹** омонімічні йому суфікси **-ик²** **2** зі значенням демінутивності та запозичені **-ик³**/**-ік** на позначення осіб за родом діяльності мають меншу кількість наголосових позицій [1]. Найхарактернішою для них акцентуаційною ознакою є позиція після наголошеного складу, що споріднює їх із суфіксом **-ик¹**. На відміну від нього у двох омонімічних суфіксах **-ик²** та **-ик³**/**-ік** наголошення самого суфікса є рідко реалізованою ознакою (спостерігається всього в трьох словах).

Література:

1. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – 403 с.
2. Інверсійний словник української мови / відп. ред. С. П. Бевзенко. – К. : Наукова думка, 1985. – 812 с.
3. Морфемна структура слова / Т. О. Грязнухіна, Н. Ф. Клименко, Л. І. Комарова, М. П. Муравицька, М. М. Пещак. – К. : Наукова думка, 1979. – 336 с.
4. Оливеріус З. Ф. Морфемы русского языка. Частотный словарь / З. Ф. Оливеріус. – Прага : Univerzita Karlova, 1976. – 198 с.
5. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний; за ред. І. О. Варченка. – К. : Радянська школа, 1964. – 604 с.
6. Словник української мови в 11-ти томах. – Т. 4 / ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.
7. Яценко І. Т. Морфемний аналіз : словник-довідник (у 2-х томах) / І. Т. Яценко; за ред. Н. Ф. Клименко. – К. : Вища школа, 1980–1981.